

Kóthay Katalin Anna (1966)
egyiptológus, a Miskolci Egyetem
Ókortörténeti Tanszékének okta-
tója. Kutatási területe az ókori
Egyiptom társadalomtörténete.

A disznó mint hétköznapi táplálék és nem mindennapi áldozat az ókori Egyiptomban

Kóthay Katalin Anna

Az ókori egyiptomiak húsevési szokásaira, s ezen belül a sertés fogyasztására vonatkozó forrásaink ellentmondásosak. A sírok falát díszítő ábrázolásokon csak elvétve találkozunk a disznó képével, s a szövegek sem tartalmaznak túl sok, az állat tartására és fogyasztására vonatkozó adatot. Ha csak ezeket a forrásokat vizsgáljuk, akkor a táplálékként hasznosított állatok sorában első helyre a legtöbbet ábrázolt és a szövegekben leggyakrabban említett szarvasmarhát kell sorolnunk, melyet a juh és kecske követ, s azt kell feltételeznünk, hogy a disznónak nem volt számottevő szerepe az egyiptomiak étrendjében. A Közel-Kelet egyes területein már az ókorban is meglévő disznófogyasztási tilalommal¹ párhuzamot vonva pedig még a disznó-tabu lehetősége is felmerül; ez látszólag magyarázná a disznó ugyancsak ritka felbukkanását a képi és szöveges forrásokban. Azonban az egyes lelőhelyekről előkerült állatsontok másképp tanúskodnak az ókori egyiptomiak húsfogyasztásáról: azt igazolják, hogy a szarvasmarha-, illetve a juh- és kecsketenyésztés mellett a disznótartás és -fogyasztás általános volt a Nílus-völgyben; ha a teljes lakosságot tekintjük, valószínűleg igen jelentős proteinforrás volt.

A források ellentmondásosságát részben az egyiptomiaknak az állathoz való nem egyértelmű viszonya, részben a húsfogyasztás társadalmi meghatározottsága, illetve az írásnak és a képi reprezentációnak az elitek általi kisajátítása magyarázza.² Az étrend különbözősége bármely közösségen belül társadalmi különbségeket fed fel. Egyiptomban ennek a különbségnek a háttérében megbúvó egyik fontos körülmény az volt, hogy bizonyos társadalmi csoportok közvetlen kapcsolatban álltak a központi igazgatással, attól szolgálataikért ellátásban részesültek, míg mások, a központi gondoskodásból kimaradva, önellátó gazdálkodást folytattak. A kettő közötti különbségnek éppen a húsfogyasztás az egyik nyilvánvaló és a differenciált tudományos magyarázatok következtében ma már jól nyomon követhető mutatója. Az állam monopolizált bizonyos gazdasági ágazatokat, az állattartáson belül elsősorban a szarvasmarha-tenyésztést, s a hozamból az elosztás központi és helyi, sok esetben a templomokhoz kapcsolódó csatornáin keresztül juttatott bizonyos privilegizált csoportoknak. Ugyanazoknak, akik a ránk maradt képi ábrázolásokat és szövegeket létrehozták, s ezzel saját elképzeléseiknek megfelelően közvetítették a későbbi korok számára az egyiptomi műveltséget – s ezzel együtt a disznóra vonatkozó felfogásukat. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a disznótartás a központi – s az ahhoz szorosabban vagy lazábban kapcsolódó templomi – elosztásból kimaradó, alacsonyabb, ám a népesség jóval nagyobb hányadát képviselő, inkább vidéken és nem a városokban élő társadalmi csoportok önellátását szolgálta. Nekik nem állt módjukban saját mindennapjaik képekben és/vagy írásban való megörökítése.³

A disznó házasításának körülményeire vonatkozó adataink nem könnyen értékelhetők.⁴ A domesztikált sertés a régebbi elképzelések szerint Délnyugat-Ázsiából került a Nílus-völgybe, ám az újabb magyarázatok szerint a disznó házasítására Egyiptomban került sor.⁵ Talán a mocsaras Deltában,⁶ melynek természeti viszonyai az állat számára kiváló élőhelyet biztosítottak, bár a disznó ugyancsak elterjedt volt a Fajjúm-oázisban, s már igen korai időkben a Nílus-völgy más területein is. A disznófogyasztás már a történeti időket megelőzően nagy területen kimutatható, s a kutatók az

Egyiptom-szerte – bár különösen Alsó-Egyiptomban – feltárt neolitikus és predinasztikus lelőhelyekről (például Merimde-beni-Szalame, Omari, Szaisz, Abüdosz, Hierakónpolis) előkerült állatcsont-anyag jelentős hányadát, egyes lelőhelyeken közel felét sertéscsontként azonosították.⁷ Ezen a hosszú, a neolitikumot és a predinasztikus kort felölelő időszakon belül azonban a sertés nem mindenhol volt az első számú hústáplálék. Merimde-beni-Szalamében például a legkorábbi neolitikus rétegekben még a juh dominál, míg a későbbi időszakban az első helyen a disznó, a másodikon a szarvasmarha áll.⁸ A juh és a kecske több más neolitikus lelőhelyen is háttérbe szorul az előbbi két állat mögött: például Szaiszban, ahol a szarvasmarha- és disznómaradványok mellett juh/kecskecsontot meglepően kis számban azonosítottak, s ez a teljes csontanyagon belül igen alacsony százalékot képvisel.⁹ Am a predinasztikus Maadiban az előkerült csontanyag több mint 60%-át a juh/kecske teszi ki, s a disznó a teljes anyagon belül körülbelül 20%-ot képvisel.¹⁰

A történeti idők – ekkor már a régészeti mellett képi és szöveges leletekkel kiegészülő – forrásanyagában¹¹ a disznó ritkán fordul elő, különösen az Újbirodalom előtti időkben. Az Óbirodalomtól a Második Átmeneti Korig tartó időszak sírjainak falképein az állatot nagyon ritkán ábrázolják: az Óbirodalomban egyáltalán nem vagy csak egy alkalommal (egy 5. dinasztia kori masztabából ismert állatábrázolást egyesek malacként, mások kutyaként azonosítanak),¹² s a Középbírodalom alatt is csak egy ízben. A kutatók ezt az információt úgy értelmezik, hogy ebben az időszakban a disznóhús nem tartozott az elitek étrendjéhez, noha tudunk arról, hogy egy magas rangú hivatalnok disznócsordákkal rendelkezett (Metjen életrajzi felirata, *Urk* I. 3:2).¹³ Am hogy az alacsonyabb rétegeknek általános tápláléka volt a sertés, azt a régészeti feltárások és a zooarcheológiai kutatások igazolják. Egy a Deltában található óbirodalmi település, Kóm-el-Hiszn feltárása igen jelentős információkkal járult hozzá a kérdés tisztázásához. A településről előkerült, azonosított állatcsont-anyag mintegy fele disznócsont. Meglepő módon azonban Kóm-el-Hiszn a szövegek tanúsága szerint a szarvasmarha-tenyésztés központja volt, a szarvasmarha-maradványok aránya mégis igen alacsony a teljes csontanyagon belül. Ennek az ellentmondásnak a magyarázata nem nagyon lehet más, minthogy a szarvasmarha-tenyésztés a központi igazgatás vagy egy templom ellenőrzése alatt állt, s az állat húsát nem helyben fogyasztották, hanem meghatározott helyekre szállították. A helyi, önálló gazdálkodásból élő lakosság nem részesült a marhanyájákat felügyelő intézmény által elosztott juttatásból, csak rendkívüli körülmények között juthatott a környéken tenyésztett (például idő előtt elhullott) marha húsához, alapvető hústápláléka – ahogy a maradványok bizonyítják – a disznó volt.¹⁴

A disznótartás más lelőhelyeken is kimutatható, ha nem is olyan arányban, mint Kóm-el-Hiszn esetében. Nem biztos azonban, hogy mindenhol egyenlő mértékben fogyasztottak disznót. Egy-egy terület lakosságának vagy egyes állami szolgálatban álló csoportoknak sajátos helyzetüknél fogva az általánostól eltérő húsfogyasztási szokásaik is lehettek. Richard W. Redding szerint a disznófogyasztás leginkább olyan területeken volt jelentős, ahol a gabonatermesztés nem volt vezető ágazat, mint például a fent említett Kóm-el-Hisznben, a szarvasmarha-tenyésztés egyik tradicionális központjában.¹⁵ Egy má-

sik településen, a szintén óbirodalmi Gízában, a piramisépítkezéseken dolgozó, központi juttatásban részesülő munkások lakhelyén az állatcsont-anyag összetétele egészen más, mint Kóm-el-Hisznben: itt nagyon gyakori a szarvasmarha, s elég ritka a disznó. Vagyis az állam által foglalkoztatott és ellátott, s így elsősorban marhahúst fogyasztó munkások étrendjében előfordult a disznó, de nem alkotta annak jelentős részét.¹⁶ Tehát a társadalmi hierarchiában alacsonyabban álló csoport étrendje, ha az állam megbízásából kiemelt jelentőségű feladatot végzett, s ezért központi juttatásban részesült, közelíthetett az elitekéhez. Szintén alacsonyabb lehetett a disznófogyasztás egy olyan település lakosságának körében, amelynek (vagy amelynek egy része) szolgálatokat látott el egy környékbeli templom felügyelete alatt: a szolgálattevők részesedtek az áldozatokból, így a legfontosabb áldozati állat, a szarvasmarha húsából. Úgy tűnik, valóban ez volt a helyzet például Elephantiné szigetén, Hnum isten kultuszhelyén, ahol a település különböző helyeiről előkerült disznócsontok azt igazolják, hogy a disznófogyasztás, bár általános volt a településen, az Óbirodalom és a Második Átmeneti Kor közötti időszakban összességében jóval 20% alatt maradt,¹⁷ tehát az ott lakók húsfogyasztásának nem a sertés alkotta az alapját.

Hogy a fent elemzett szórványos emlékek nemcsak speciális esetekre utalnak, s a disznótartás jelentős volt már az Újbirodalom előtt, azt két további forrás is mutatja. (1) Ha nem is volt központi ellenőrzés a disznótartás fölött, s nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy disznócsordákat utaltak volna ki magas rangú tisztviselők vagy templomok számára ebben a korban, a disznótartás mégsem került el az állam figyelmét: az állat után valószínűleg adót kellett fizetni. Legalábbis ezt sejtetik egy magas rangú, az adózás ellenőrzéséért felelős középbírodalmi tisztviselő, Montuuszir címei, aki nemcsak a marhacsordák, kecske- és juhnyájak, hanem a disznócsordák előljárójának is nevezi magát életrajzi feliratában.¹⁸ (2) A Második Átmeneti Kor végéről származó Kamosze-sztélé a király magas rangú tanácsadóinak szájába az alábbi mondatot adja: „A legjobb földeket a mi részünkre szántják, a mi jószágunk van a legelőkön, a mi sertéseink számára küldenek takarmányt”¹⁹ – vagyis a disznótartás a király közvetlen környezetéhez tartozó emberek által számon tartott tevékenység volt, amelyet említésre méltónak ítélték, amikor a dinasztia fennhatósága alatt álló terület (Egyiptom déli része) gazdasági forrásait sorolták fel.

Az újbirodalmi források már bővebben beszélnek a disznótartásról: több sírban is ábrázolják az állatot, míg néhány szöveg magas rangú hivatalnokok és templomok felügyelete alatt álló disznócsordákról tudósít.²⁰ Deir-el-Medinében, a királyszerke építő munkások településén a sertés a helyi gazdasági kapcsolatokban is szerepet játszott. A munkások közti csereügyleteket rögzítő osztrakonok tételesen, a cseretermékek pontos értékét is feltüntetve részletezik egy-egy megvásárolt termék vételárát, s néhány esetben a disznót is említik. Így megtudhatjuk, hogy annak értéke az Újbirodalom idején (nem számítva a 20. dinasztia végének inflációs időszakát) 3 és 5 *deben* között volt – ezért az árért egy nem túl drága ruhát (*meszesz-tunika*, talán hasonló az Egyiptomban ma is viselt *galabjához*) lehetett kapni, de nagyjából ennyibe került egy belső koporsó dekorációja is. A többi háziállat értéke pedig a következőképpen alakult: a juh és kecske átlagos ára 1 és 3 *deben*, a szamáré 25 és 40 *deben*, míg a szarvasmarha értéke 20 és 120 *deben* között moz-

gott.²¹ Azaz a disznó elég olcsó jószág volt Deir-el-Medinében. Ha csereárúként csak ritkán tűnik fel a szövegekben, annak nyilván az az oka, hogy nem volt túl keresett árucikk. Talán éppen azért, mert bőven volt belőle. Amennyiben általános volt, hogy a településen lakó családok disznót tartottak (s ez a Tell-el-Amarnából származó bizonyítékok párhuzama alapján egyáltalán nem lehetetlen – lásd alább), nem meglepő, hogy az állat csereárúként ritkán jelenik meg. Sajnos azonban a disznófogyasztás jelentőségét a településről előkerült, a feltárás idején feldolgozatlan s így ma már értelmezhetetlen csontanyag alapján nem tudjuk megbecsülni.²² Az biztos, hogy a disznótarthatás itt is, mint az óbirodalmi Kóm-el-Hisznben, az önellátó gazdálkodás része volt, mert a munkások számára központilag jutott termékek sorában nem fordul elő az állat.

Szerencsére a szintén újbirodalmi, Tell-el-Amarnában létesített munkástelepülés alkalmas párhuzamot szolgáltat az összehasonlításához. A 18. dinasztia idején rövid ideig, Ehnaton uralkodása alatt működő közösség tagjainak feladata az ottani sírok építése volt, s talán éppen a deir-el-medinei munkások közül toborozták őket. Ugyanazt a társadalmi csoportot képviselték tehát, s feltételezhetjük, hogy életmódjuk is hasonlított azokéhoz. Az amarnai munkástelepről előkerült állatsont-anyag azt bizonyítja, hogy a lakók húsfogyasztásának élén a disznóhús állt, amit valószínűleg a munkások által helyben nevelt állatok biztosítottak,²³ s az sem kizárt, hogy közösségi ünnepek lakomáinak is része volt a sertés, amiről a településhez tartozó kápolnákból előkerült csontok tanúskodnak.²⁴

Lényegében az Újbirodalom viszonylag gazdagabb forrásanyaga sem elegendő ahhoz, hogy megbecsüljük, mennyire volt elterjedt a disznófogyasztás a korszakban. Azonban ha összevetjük a fent már említett óbirodalmi Gíza és az újbirodalmi Amarna esetét, akkor feltételezhetjük, hogy a disznó jelentőségének növekedését sejtető újbirodalmi forrásokat komolyan kell vennünk. Ugyanis mind a gízai, mind az amarnai munkástelepülésen olyan munkások laktak, akik állami szolgálatban álltak és központi ellátást kaptak – ennek következtében étrendjüknek része volt a marhahús. Ám míg Gízában a húsfogyasztás jelentős részét a központi forrásból származó marhahús adta, addig Amarnában az alapvető hústáplálék a disznó volt. S ez azt mutatja, hogy az újbirodalmi közösség gazdálkodásában sokkal nagyobb szerepet játszott az önellátás.

A deir-el-medinei és az amarnai település példája megerősíti azt az Újbirodalom előtti időkre bizonyított feltételezést, hogy a sertés a társadalom alsóbb rétegeinek hústápláléka volt. Ám az Újbirodalom idejéből több adatunk is van arra vonatkozóan, hogy templomok tulajdonában is voltak disznók: III. Amenhotep idején a memphiszi Ptah-templom 1000 állatból álló disznócsordát kapott adományként (*Urk IV. 1797:2*),²⁵ s az I. Széthi idején az abüdoszi templom számára kibocsátott királyi rendelet a templom védett állatállományához tartozó disznókat is említ (*KRI I. 51:12*).²⁶ Nem tudjuk, ezeknek az állatoknak mi lett a sorsa, de nehéz elképzelni, hogy a templomi csordákból származó disznók az ezekkel az intézményekkel kapcsolatban nem álló családok asztalára kerültek volna. Talán a templomi szolgálati hierarchia alacsonyabb fokán állók részesedtek belőle? Vagy az elitek étrendjében is előfordult a disznóhús? A Memphiszben és környékén folytatott ásatások azt bizonyítják, hogy a disznófogyasztás ebben az időben nemcsak vidéki, hanem városi környezetben, a székhelyen is elterjedt volt.²⁷ Itt

igen nagy arányban éltek olyan társadalmi csoportok, amelyek központi és templomi juttatásokat élveztek, s így azt várhatnánk, hogy étrendjükben nem vagy csak jelentéktelen szerepet játszott a sertés. Ám a memphiszi anyagban a sertés igen előkelő helyet foglal el, rögtön a szarvasmarhát követi. Ugyanakkor arra nincs bizonyítékunk, hogy a Memphisz környékéről előkerült disznócsontok az elitek asztalának hulladékaik lettek volna.

Az Újbirodalmat követő idők forrásai a disznótarthatásról kevesebbet árulnak el, ám egy új tárgycsoport felbukkanása a harmadik átmeneti kori leletanyagban bizonyítja, hogy a disznó most már a vallásos hiedelmeknek is gyakran megjelenített eleme volt – tehát jelentősége a mindennapi életben sem lehetett csekély. Önállóan ábrázolt vagy kicsinyeit szoptató, Nut égistenével vagy Ízisszel azonosított anyadisznót ábrázoló amulettek tűnnek fel ekkor, melyek termékenységet biztosítottak viselőjük számára (1. kép).²⁸ Azonban a disznó nemcsak szerencsehozó állat volt, hanem megvetés tárgya is. Hérodotosz, aki a Kr. e. 5. századi egyiptomi viszonyokról tudósít, beszámol arról, hogy az egyiptomiak tisztátalannak tartották a disznót, s az állattal rendszeresen érintkezők, a disznópásztorok a társadalom megkülönböztetett, kirekesztett csoportját alkották: nem léphettek be a templomokba, és senki sem akart házasodni egy disznópásztor gyermekével (*A görög-perzsa háború II. 47*). Ez a beszámoló, még ha negatív ítéletről tanúskodik is, a réteg jelentőségét mutatja: ha a disznópásztorok társadalmi szempontból elhanyagolható csoport lett volna, nem lett volna ok szólni róluk. Ha Hérodotosz méltónak ítélte őket a megemlékezésre itt és egy másik helyen, ahol a hét egyiptomi kaszt egyikeként sorolja fel őket (*II. 164*), akkor a disznócsordák nagysága, s így a sertésfogyasztás sem lehetett jelentéktelen. Hérodotosz mellett más auktorok is utalnak arra, hogy a disznót tisztátalannak tartották Egyiptomban, s hogy külön probléma volt a disznópásztoroknak és -csordáknak a templomoktól való távoltartása, s ugyanerre egy egyiptomi forrás is utal.²⁹

A fáraókort követően, a görögök érkezésével a disznótarthatás és -fogyasztás jelentősége növekedett. A betelepültek azonban nem az Egyiptomban honos (*Sus domesticus*), hanem a makedónok által meghonosított sertést (*Sus vittatus*) ették.³⁰ Az egyiptomi fajta teste hosszúkasabb, farka és lába hosszabb, pófája elnyújtottabb (1. kép), mint a kerekded formákkal rendelkező, rövidlábú, görögök által fogyasztott, s jóval gyakrabban ábrázolt állat (2. kép). Bár ebből a korszakból sincsenek részletes adataink arra vonatkozóan, hogy a disznófogyasztás milyen szerepet töltött be az egyes társadalmi rétegek táplálkozásában, tudjuk, hogy a sertés különösen elterjedt volt a katonák körében; a hadsereg ellátásáról tanúskodó fejadaglistákban gyakran szerepel a sertés, amelyet pácolt és sózott formában tartósítottak.³¹ A templomi áldozati vágások, köztük a disznóáldozat után adózni kellett,³² s a római korban minden felnőtt férfinak sertésadót kellett fizetnie, amely talán a görög templomokban bemutatandó disznóáldozatokkal volt összefüggésben.³³

A disznóáldozat azonban nemcsak a görög-római időkben és a hellenizált lakosság körében mutatható ki, korábban is létezett, bár a disznó az egyiptomi vallásban nem volt sem általános, sem elismert áldozati állat, s a sírokból és templomi kontextusból – azaz a lehetséges áldozati helyekről – nem vagy csak elvétve került elő disznócsont. Ám már nagyon korai idők-

1. kép. Disznó-amulett, Későkor (Szépművészeti Múzeum, Egyiptomi Gyűjtemény, A. Szenci Mária felvétele)

ből vannak bizonyítékaink a disznó kultikus szerepére. A neolitikumban és a predinasztikus korban az állat többször is megjelenik halotti kontextusban: áldozati ételként,³⁴ emberi temetkezést kísérő sírmellékletként,³⁵ de önálló sírban eltemetett disznóról is tudunk.³⁶ A disznó korai vallási jelentőségét az is mutatja, hogy 1. dinasztia korabeli templomokban felajánlási tárgyként elhelyezett disznófigurákat találtak.³⁷ Bár ez a leletanyag igen gyér ahhoz, hogy a disznónak a korabeli halotti és templomi kultuszban betöltött szerepére vonatkozóan komoly megállapításokat tegyünk, figyelemre méltó az a tény, hogy a leletek nem lokalizálhatóak egy konkrét területre, hanem Egyiptom különböző helyeiről kerültek elő, s így a disznó kultikus szerepét sem egyetlen központban jelölik ki, hanem annak általános voltáról tanúskodnak.

A történeti időkből fennmaradt halotti áldozati listákon a disznó nem szerepel, mégis valószínű, hogy az állat különleges esetekben része lehetett a halotti áldozatoknak. Az utóbbi évek Szakkarában végzett ásatai során több alkalommal kerültek elő disznócsontok halotti kontextusból.³⁸ Bár nem eldönthető, hogy a maradványok mikor kerültek az egyébként óbirodalmi lelőhelyre – az Óbirodalom idején vagy később –, legalább egy részüket egyértelműen halotti áldozatként azonosították. Ez látszólag ellentmond nemcsak az áldozati listáknak, hanem más szöveges forrásnak is. Egy középbirodalmi szépirodalmi alkotás az elitek által magasztalt ideális társadalmi viszonyok megbomlását egy helyen azzal az elrettentő képpel festi le, hogy a szolgálok malacot áldoznak úrnőjük számára (*Ipu intelmei* C37).³⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy a szöveg fiktív szerzője – egy magas rangú hivatalnok – számára a disznóáldozat elfogadhatatlan volt. Ám ugyanennek az intellemtnek a fent idézett szöveghelyet megelőző mondatában ezt olvashatjuk: *Lám, a földműves szárnyast eszik, amelyet marhaáldozat helyett adnak az isteneknek* (C 36). Vagyis előfordulhatott, hogy a halotti áldozatok bemutatásának mindennapi gyakorlatában az első számú áldozati állatot, a szarvasmarhát egy másikkal helyettesítették – talán egy olcsóbb állattal, az adott szövegben

szárnyassal, amely egyébként maga is lehetett áldozati állat. Nem elképzelhetetlen, hogy a sertést is használták ilyen helyettesítő állatként, s a szakkarai disznócsontok egy része talán ennek a gyakorlatnak a tanúbizonysága. Egy másik szakkarai leletanyag még érdekesebb: nagyjából kör alakban elrendezett állatcsontokat találtak egy sír folyosóján. A csontok kizárólag olyan állatoktól (többek között hal, szamár, disznó) származnak, amelyek nem voltak általánosan elfogadott áldozati állatok, sőt a teremtett rendet fenyegető káosz erőit jelképezték az egyiptomiak számára. Talán éppen ezeknek az erőknek a legyőzését és a *maat*, a világrend helyreállítását volt hivatott biztosítani ez a kivételes rítus, amelynek során a legyőzendő erőket szimbolizáló állatokat feláldozták? Vagy valakik egyenesen a káosz erőit próbálták megnyerni céljaik elérése érdekében egy nem mindennapi áldozati rítus keretében?

A fáraókori disznóáldozatok bizonytalan körülményeivel szemben egyértelműbb, bár korántsem kielégítő adatokkal rendelkezünk az állat görög-római kori rituális szerepéről.⁴⁰ Több terrakotta szobrocska maradt ránk, melyek – esetenként virágfüzérrel díszített – áldozati disznót ábrázolnak (2. kép),⁴¹ másrészt több auktor is említ egy évente megrendezett ünnepet, melynek során disznót áldoztak (Hérodotosz, *A görög-perzsa háború* II. 47; Plutarkhosz, *De Iside et Osiride* 8; Manethón, *Aigüptiaka* 81. tör.). A terrakották általában a sertésnek a hellenizált lakosság által fogyasztott fajtáját jelenítik meg, s minden bizonnyal görög templomokban elhelyezett felajánlási tárgyak voltak. Az éves disznóáldozat, bár valószínűleg szintén a hellenizált lakosság körében volt elterjedt, egyiptomi előképre épült. A beszámolók szerint egy holdünnepphez kapcsolódott, s ez a tény egy fáraókori elképzeléssel fűzi össze a késői gyakorlatot: több halotti szövegben is említik, hogy Széth fekete kandisznó alakjában megsebzti Hórusz szemét.⁴² A sebzett, majd ismét ép szem története a holdfázisnak, fény és sötétség ellentétének a mitológiai megfogalmazása: a megsebzés (azaz a hold-szem elpusztítása) a kozmikus rend elpusztítását, majd a szem gyógyulása a rend helyreállítását szimbolizálja. Hérodotosz szerint az áldozatot a holdünneppel alkalmával Ízisz-Déméternek és Ozirisz-Dionüszosznak mutatták be, akik az egyiptomi mitológiában Hórusz szülei, ám Hérodotosz utalásában hellenizált egyip-

2. kép. Terrakotta disznószobrocska, római kor (Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, A. Szenci Mária felvétele)

tomai istenek. Az Ozirisz-mondakör isteneihez kapcsolódó elképzelések körében azonban megjelenik az állathoz, pontosabban annak nőstényéhez, az anyadisznóhoz fűződő, a harmadik átmeneti kori disznó-amulettek kapcsán már említett pozitív megítélés is: Íziszt, aki Hórusz anyja és segítője a Széth elleni harcban, néha fehér disznónak nevezik a szövegek, s tudjuk, hogy a görög-római korban az Ízisszel azonosított Babu istennő számára disznóáldozatot mutattak be.⁴³ Az agresszivitást jelképező kandisznó negatív megítélése mellett tehát az anyadisznónak, akit több istennővel is azonosítottak, kifejezetten pozitív szerep jutott az egyiptomi vallásban: mint a termékenység és újjászületés szimbólumát tisztelték.⁴⁴ Az áldozatok alkalmával az istennőknek nem nőstény, hanem hím állatot ajánlottak fel.

A disznóhoz való, az egyiptomi történelemnek már igen korai időszakától kezdődően kimutatható kétes viszony hátterében álló okokat a mai napig nem sikerült tisztázni. Disznó és ember együttélése már önmagában is ellentmondásos, hiszen

mindkettő hasonló táplálékon él, így az állat versenytársa az embernek. Ugyanakkor, éppen ez oknál fogva, hasznos is az ember környezetében mint az emberi táplálkozás hulladékának eltakarítója. S fogyasztása hasonló ellentéttekkel jellemezhető: táplálékként ugyan elterjedt, de áldozati állatként csak kivételes alkalmakkor elfogadott. Így ha általános disznó-taburól nem is beszélhetünk, kétségtelen, hogy bizonyos társadalmi körökben, s különösen kultikus események alkalmával nem volt megengedett az állat fogyasztása. A jelenség magyarázatára történeti (a disznót nem fogyasztó uralmi csoport győzelme az azt táplálékként általánosan hasznosító népesség felett a történeti idők kezdetén)⁴⁵ és fent már részletezett társadalmi-gazdasági okok egyaránt felmerülhetnek. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy mind a disznófogyasztási szokások, mind a disznóra vonatkozó elképzelések heterogének voltak, sem koronként, sem területileg, sem társadalmi szempontból nem tekinthetők egységesnek, s ha léteztek kifejezett tilalmak, nem biztos, hogy azokat a gyakorlatban következetesen betartották.

Jegyzetek

- 1 Az ókori Közel-Keleten a disznó-taburól lásd B. Hesse, „Husbandry, Dietary Taboos and the Bones of the Ancient Near East: Zooarchaeology in the Post-Processual World”: D. B. Small (szerk.), *Methods in the Mediterranean. Historical and Archaeological Views on Texts and Archaeology*, Leiden – New York – Köln, 1995, 217–232; B. Hesse, „Animal Husbandry and Human Diet in the Ancient Near East”: J. M. Sasson (szerk.), *Civilizations of the Ancient Near East I*, New York, 2002, 215.
- 2 Ez utóbbiról lásd ugyanebben a számban Liptay Éva „Kép és szöveg az egyiptomi kultúrában” című cikkét.
- 3 Állam és állattenyésztés kapcsolata hasonlóan alakult az ókori Közel-Kelet más területein is, erről lásd B. Hesse, „Animal Husbandry...”, 212–213.
- 4 D. J. Osborn – J. Osbornová, *The Mammals of Ancient Egypt*, Warminster, 1998, 142–143. A disznó-kérdés kutatástörténetének, s benne a házasítás problémájának áttekintését lásd H. M. Hecker, „A Zooarchaeological Inquiry into Pork Consumption from Prehistoric to New Kingdom Times”: *JARCE* 29 (1982) 59–61.
- 5 P. F. Houlian, *The Animal World of the Pharaohs*, Cairo, 1996, 25.
- 6 W. Helck, „Schwein”: *Lexikon der Ägyptologie* V, 762.
- 7 A neolitikus és predinasztikus idők állattartásáról, benne a disznó hasznosításáról lásd J. Boessneck, *Die Tierwelte des Alten Ägypten*, München, 1988, 13–27; a legjelentősebb lelőhelyekről összefoglaló táblázatot közöl R. W. Redding, „Egyptian Old Kingdom Patterns of Animal Use and the Value of Faunal Data in Modelling Socioeconomic Systems”: *Paléorient* 18 (1992) 102, Table 1, valamint B. Hesse, „Husbandry, Dietary Taboos and the Bones”, 229, Table 1.
- 8 J. Boessneck, *Die Tierwelte*, 15–16.
- 9 P. Wilson – G. Gilbert, „Pigs, Pots and Postholes: Prehistoric Sais”: *Egyptian Archaeology* 21 (2002) 13; P. Wilson, „Prehistoric Settlement in the Western Delta: a Regional and Local View from Sais (Sa el-Hagar)”: *JEA* 92 (2006) 89, 92, 95.
- 10 Bökönyi S., „The Animal Remains of Maadi, Egypt: a Preliminary Report”: M. Liverani et al. (szerk.), *Studi di paleontologia in onore di Salvatore M. Puglisi*, Roma, 1985, 495–499.
- 11 A disznóábrázolásokról és az állatra vonatkozó szöveges források részletes ismertetését lásd W. Helck, „Schwein”, 762–763; W. Helck, „Ein verlorenes Grab in Theben-West. TT 145 des Offiziers Neb-Amon unter Thutmosis III”: *Antike Welt* 27 (1996) 78–84, valamint P. Vernus – J. Yoyotte, *Le bestiaire des Pharaons*, Paris, 2005, 556–558.
- 12 Hecker („A Zooarchaeological Inquiry”, 60) disznónak, Helck („Ein verlorenes Grab...”, 79) Boessneck nyomán kutyanak tartja.
- 13 K. Sethe, *Urkunden des Alten Reichs*, Leipzig, 1933, 3, 2.
- 14 A. J. Cagle, *The Spatial Structure of Kom el-Hisn: An Old Kingdom Town in the Western Nile Delta, Egypt*, Dissertation, University of Washington, 2001, 6.3.3, 8.1: www.acagle.net/dissertation/disspage.html.
- 15 A. J. Cagle, *The Spatial Structure of Kom el-Hisn*, 104.
- 16 R. W. Redding, „Egyptian Old Kingdom Patterns of Animal Use...”, 102–105.
- 17 B. Hesse, „Husbandry, Dietary Taboos...”, 229, Table 1.
- 18 W. C. Hayes, *The Scepter of Egypt. A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art I*, New York, 1953, 299.
- 19 *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*, Budapest, 1964, II. 9. számú szöveg, Wessetzky Vilmos fordítása.
- 20 A források felsorolását lásd W. Helck, „Ein verlorenes Grab...”, 78–79, 82–83.
- 21 Az itt említett állatok és egyéb áruk értékéhez lásd J. J. Janssen, *Commodity Prices from the Ramesside Period. An Economic Study of the Village of Necropolis Workmen at Thebes*, Leiden, 1975, 165–179, 237, 259–264, 525.
- 22 R. L. Miller, „Hogs and Hygiene”: *JEA* 76 (1990) 133.
- 23 H. M. Hecker, „Preliminary Report on the Faunal Remains from the Workmen’s Village”: B. J. Kemp, *Amarna Reports I*, London, 1984, 155–158.
- 24 R. L. Miller, „Hogs and Hygiene...”, 135.
- 25 W. Helck, *Urkunden der 18. Dynastie*, Berlin, 1955–1958, 1797, 2.
- 26 K. A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions I*, Oxford, 1975, 51, 12.
- 27 D. G. Jeffreys et al., „Memphis 1984”: *JEA* 72 (1986) 8–9; B. Ghalib, „Choice Cuts: Butchery Practices at New Kingdom Memphis”: *Egyptian Archaeology* 7 (1995) 23–25.
- 28 A disznó-amulettekről lásd Fóti László, „Disznó-amulettek az egyiptomi Gyűjteményben”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 40 (1973) 97–101.
- 29 Fóti László, „Disznó-amulettek...”, 97–98.
- 30 L. Keimer, „Remarques sur le porc et le sanglier dans l’Égypte ancienne”: *BIE* 19 (1936–1937) 154–155; G. Nachtergaele, „Un sacrifice en l’honneur de »Babou«: scènes figurées sur un moule cubi-

- que de l'Égypte romaine": W. Clarysse et al. (szerk.), *Egyptian Religion. The Last Thousand Years. Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur I*, Leuven, 1998, 164–165; P. Vernus – J. Yoyotte, *Le bestiaire...*, 556.
- 31 N. Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford, 1983, 131; R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton, 1993, 29.
- 32 D. Bonneau, „La sacrifice du porc et Liloïtion en Pachôn”: *CdE* 66 (1991) 331–333.
- 33 N. Lewis, *Life in Egypt...*, 171.
- 34 D. V. Flores, *The Funerary Sacrifice of Animals during the Predynastic Period*, PhD thesis, University of Toronto, 1999, 15: www.collectionscanada.ca/obj/s4/f2/dsk2/ftp03/NQ45758.pdf.
- 35 Boesseneck, *Tierwelte...*, 15 és 17.
- 36 D. V. Flores, *The Funerary Sacrifice of Animals...*, 38.
- 37 P. F. Houlihan, „Pigs”: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt III*, Oxford, 2001, 47.
- 38 S. Ikram, „West Saqqara: Faunal Remains”: *PAM, Reports 1998* (1999) 106; S. Ikram, „West Saqqara: Preliminary Zooarchaeological Report, 2000”: *PAM, Reports 2000* (2001) 127–132; S. Ikram, „West Saqqara Animal Bone Report”: *PAM, Reports 2003* (2004) 131–132.
- 39 W. Helck, *Die „Admonitions”. Pap. Leiden I 344 recto*, Wiesbaden, 1995, 40. A szöveg magyar fordításából Kákossy László (Ipu, a főrangú intelmei, *Antik Tanulmányok* 4, 1957, 331 = uő, *Az alexandriai időisten. Válogatott tanulmányok [1957–1998]*, Budapest, 2001, 80) az egyébként töredékesen megmaradt mondatot kihagyta.
- 40 A görög-római kori disznóáldozatról részletesen lásd D. Bonneau, „La sacrifice du porc...”, 330–340.
- 41 Török László, *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*, Roma, 1995, no. 265, pl. CXLIII; G. Nachtergaele, „Un sacrifice en l'honneur de »Babou«...”, 165; E. Warmenbol, „Un chat, un porc et les dieux. Les terres cuites du Fayoum au Musée municipal de Lokeren”: W. Clarysse et al. (szerk.), *Egyptian Religion. The Last Thousand Years. Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur*, Leuven, 1998, 278, pl. 7., 282.
- 42 *Koporsósözvegek* 157. mondás, *Halottak Könyve* 112. fejezet. A Széth és a disznó közötti kapcsolatról lásd Fóti L., *Disznó-amulettek...*, 99–101; H. te Velde, „Some Egyptian Deities and Their Pigishness”: U. Luft (szerk.), *The Intellectual Heritage of Egypt. Studies Presented to László Kákossy by Friends and Colleagues on the Occasion of his 60th Birthday*, Budapest, 1992, 572–578.
- 43 G. Nachtergaele, „Un sacrifice en l'honneur de »Babou«...”.
- 44 H. Grapow, „Die Himmelgöttin Nut als Mutterschwein”: *ZÄS* 71 (1935) 45–47; H. te Velde, „Some Egyptian Deities...”, 576–578.
- 45 W. Helck, „Ein verlorenes Grab”, 82–83.